

UDK:347.72032(091)

Baxodir JO'RAEV,
O'zbekiston Milliy universiteti
Harbiy tayyorgarlik o'quv markazi katta o'qituvchisi
E-mail: saidikromxoja@mail.ru

T.f.d., professor A.A.Yermetov taqrizi asosida

SHIRKATLAR TARIXIGA NAZAR

Annotatsiya

Muallif mazkur maqolada qadimgi Rim davlatda shirkatlarni vujudga kelish tarixi va ularni shakllanishini nazariy va amaliy jixatdan ilmiy taxlil etgan. Shuningdek, huquqshunos olimlarning fikr va mulohazalarini taxlil etgan holda ko'rib chiqilgan huquqiy konstruksiyalar xozirgi kunda shirkat to'g'risidagi zamonaviy tushunchalarga juda yaqin ekanligini asoslab bergan.

Kalit so'zlar: Digestlar, Gay institutsiyasi, shirkat, sheriklar, bitim, korporatsiya, tadbirkorlik, umumiy manfaat, a'zo, ulush, foyda, mulkni taqsimlash, zarar.

ВЗГЛЯДЫ НА ИСТОРИЮ РАЗВИТИЙ КОМПАНИЙ

Аннотация

В данной статье автор провел научный анализ истории возникновения компаний в древнеримском государстве и их становления с теоретической и практической точек зрения. А также, анализируя мнения и суждения ученых-правоведов, он обосновал, что рассматриваемые юридические конструкции очень близки к современным концепциям общества.

Ключевые слова: Дигесты, институты Гая, товарищество, товарищи, сделка, корпорация, предпринимательство, общий интерес, участник, пай, прибыль, раздел имущества, убыток.

LOOK AT THE HISTORY OF COMPANIES

Annotation

In this article, the author conducted a scientific analysis of the history of the emergence of companies in the ancient Roman state and their formation from a theoretical and practical point of view. And also, analyzing the opinions and judgments of legal scholars, he substantiated that the legal constructions under consideration are very close to modern concepts of society.

Key words: Digests, Guy's institutions, partnership, comrades, transaction, corporation, entrepreneurship, common interest, participant, share, profit, division of property, loss.

Tarix sahifalarida ochilgan va ochilmagan sirsinoatlar, o'zgarishlar talqinlar juda ko'p. Ammo, ulug' bir donishmand uqdirganidek, hech narsa, voqea vaqt o'tishi bilan, mazmuni qasddan soxtalashdirilsa ham, asl mohiyatini yo'qotmaydi. Shuning uchun biz mazkur maqolada shirkatlarni tarixiga nazar solamiz va ularni tashkil etish jarayonlarini taxlil etishga xarakat qilamiz.

Ma'lumki, oldi-sotdi shartnomalariga bag'ishlangan Gay institutsiyalarida shirkatlar masalasi (societas) alohida ajratib ko'rsatilgan. Unda eng avvalo ushbu tuzilmani aniqlash imkonini beruvchi jihatlarga e'tibor qaratilgan. Ya'ni, shirkat o'zining bor mulki bilan, yoki biron-bir bitimni amalga oshirish, masalan qullarni sotib olish yoki sotish uchun muomalaga kirishish deb ta'riflangan. I.A.Pokrovskiy, societas haqida fikr yuritib, "uning tarixiy rivojlanishi, shubhasiz, consortium deya atalgan tuzilmadan boshlangan, ya'ni aka-ukalar o'rtasida otaning o'limidan so'ng ajralib ketmasdan, xo'jalikni birgalikda yuritish to'g'risidagi bitimdir deb ta'kidlagan.

Shirkatlarning kelib chiqishi keyingi davr huquqida shu tarzda aks etganki, umuman socii o'rtasidagi munosabatlar fraternitas xarakteriga ega; xususan, socii bir-birining oldida faqat o'z ishlariga nisbatan bildiradigan e'tibor va g'amxo'rlik uchun javob beradi, ya'ni culpa in concrete, diligentia quam suis rebus ashidere solet uchun (shu tarzda, socius umuman, e'tiborsiz, o'zining oddiy e'tiborsizligi uchun javob bermaydi, holbuki o'zgarishlar oldida ana shu sovuqqonligi uchun javob berishi zarur)". Tomonlar manfaatlarining umumiyligiga asoslangan shirkat (socius) shartnomalar ius civile da o'z o'rni egallashidan avval huquqiy himoyaga ega bo'lgan.

Shartnoma huquqining ana shu davrini ko'zda tutgan holda, L.G.Gusakov shunday ta'kidlaydi: "Qonunda ularga mos bo'lgan kontrakt da'volari bo'lmasa-da, sudya himoyalashdan bosh tortmaydi - ayni paytda, bir shaxs tomonidan ikkinchisiga topshirilgan mulk huquqi shu jumladan, hamda o'ziga tegishli bo'lmagan mulkni o'zlashtiruvchi kontragentni oddiy o'g'rini jazolangandek jazolaydi".

Keyinchalik Sitseron, o'zining ikki do'stini nizosi bo'yicha suda ishtirok etar ekan, o'z da'vosini javobgarning xatti - harakatida delictum, furtum, fraus (deliktlar, o'g'rilik, aldov) mavjudligi bilan asoslaydi. Ya'ni, action pro socio (shirkatdan berilgan da'vo) mutlaqo delikt mavjudligini ko'zda tutmasligini anglamaydigandek.

Rim huquqiga ko'ra societas omnium bonorumning turlicha modellaridan foydalanish imkoniyati ko'zda tutilgan, unga ko'ra ishtirokchilardan har birining mulki shirkatning umumiy mulki tarkibiga kiritilishi belgilangan edi. Societasning ushbu turi mohiyatiga ko'ra asosan agrar, va ayni paytda agrar va oilaviy munosabatlarga mo'ljallangan. Tegishli ravishda, bu borada ham merosxo'rlar haqida, ya'ni huquqiy munosabatlar bilan zich bog'liq bo'lgan shaxslar haqida so'z bormoqda. Shundan so'ng asta-sekin, asosan tijorat munosabatlarga e'tibor qaratgan holda societas unius negotiationis (unius rei) joriy etila boshlandi, ya'ni tomonlar shartnomaga ko'ra sheriklardan har birining ishtiroki ulushini ko'zda tutgan va ular ushbu mulkni umumiy mulkka aylantirish majburiyatini olgan.

Asta-sekin Rimning huquqiy hayotida shirkat nafaqat xususiy huquq sohasida (qullar savdosi va boshqa tadbirkorlik maqsadlari), balki ommaviy huquq sohasida ham (societas

publicanorum) qo'llanila boshlandi. Bunda asosan, societas vectigalium haqida so'z boradi, bu "davlat daromadlarini ijara olishni" anglatadi. Societas asta-sekin oddiy shirkat shartnomasiga yaqinlasha boshladi.

Yu.Baron Qadimgi Rimdagi societas ni korporatsiyalar bilan qiyoslar ekan, xususan, "shirkat tashkiliy tuzilmaga ega emasligi, shu sababli yuridik bitimlar faqat barcha socii yoki barcha a'zolar tomonidan tayinlangan ishonchli vakillari bilan birga qo'llanishi mumkinligi», shuningdek, «a'zolar umumiy mulkda o'z ulushiga ega, shirkat nomidan tuzilgan bitimlar bo'yicha o'zlari ham qarzdor, ham kreditor bo'lishlari mumkinligini» bejjiz ta'kidlamagan. Muallifning boshqa tadqiqotida esa: «a'zolarning uchinchi shaxslarga munosabatiga shirkat shartnomasi hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi: u go'yoki hech qanday shirkat yo'qdek muhokama qilinadi». Shundan so'ng umumiy xulosa o'rinda ta'kidlanadiki: «Societas sohasida shirkat talablari va qarzlariga o'rin yo'q, balki alohida a'zolarning talablari va qarzlari mavjud. Ko'rsatilgan vaziyatlarni e'tiborga olgan holda G.F.Shershenevich shunday deb yozadi: «Erkin mehnat munosabatlarining yo'qligi, raqobatning etishmasligi Rim huquqida shirkat munosabatlarining rivojlanishiga yordam bermadi».

Endilikda, Rim huquqini ko'zda tutgan holda, D.V.Dojev shunga e'tibor qaratdiki, "shirkatning tuzilishi turli-tuman munosabatlarni, jumladan, ishga yollashni rasmiylashtirish imkonini beradi. Aytaylik, masalan, bittasi sarmoya kiritgani holda ko'plab boshqa shirkatlar o'zining ishchi kuchini beradi, yoki aksincha, bittasi bunga mehnatini sarflaydi (masalan, o'qituvchilik mehnatini), qolganlari esa pul kiritadi, lekin bunda tadbirdan olinadigan foyda bir xil bo'lmasligi mumkin».

Huquqshunos olim V.R.Topildievning fikricha, shirkat mohiyatan quyidagi mezonlarga asoslangan: sheriklar ko'zlagan jamiyatga naf keltiruvchi, qonun doirasidagi aniq maqsad, umumiy manfaatni ifodalovchi va maqsadga erishishga qaratilgan doimiy kelishuvlar, mulkiy hamjihatlik, foyda va ziyon ko'rishda sheriklarning teng ishtiroki va xokazolar.

Sheriklar barcha mulkni o'rtada taqsimlashni belgilaganlar, qo'shgan ulushlarini va keyinchalik qo'lga kiritgan mulklarini ham o'rtada teng taqsimlanganlar. Sheriklardan har qaysisi ulush sifatida qo'shgan mulkiga o'zining yakka holdagi egalik huquqini saqlagan va o'z mulkini shirkat ko'zlagan maqsadga erishish uchun umumiy foydalanish uchun qo'shgan. Bunday holatlarda sheriklarning shirkatdan chiqishida qo'shgan ulushi qaytarilgan. qo'shilgan ulushning bir xil miqdorda bo'lishi zarur hisoblanmagan[1].

Sheriklarning har qaysisi pul, mulk yoki o'zining kasbiy bilimni ulush sifatida qo'shishi mumkin bo'lgan. Umumiy qoidaga ko'ra qo'lga kiritilgan foyda sheriklarning har qaysisiga teng taqsimlangan, etkazilgan ziyon uchun ham sheriklarning har qaysisi teng javobgar hisoblangan. Lekin, taqsimotning boshqacharoq shakllari ham mavjud bo'lgan. Unda sheriklardan biri tushgan foydadan ko'proq ulush olib, ko'rilgan ziyonga kamroq hissa qo'shgan sharoitlarda ham shartnomalar imzolangan. Biroq, sheriklardan biriga faqat ziyon keltirish, boshqasiga esa foyda keltirish qat'iyon ta'qiqlangan[2].

Shirkatlarning keng tarqalishi asta-sekin tadbirkorlik sohasi deya atalishi mumkin bo'lgan sohani (sanoat va savdo) qamrab oldi va bu respublikaning va imperatorlik davrining so'nggi yillarida kuzatiladi. Bundan farqli ravishda Qadimgi Rimga ko'proq darajada societas omnium bonorum modellari (ishtirokchilarning butun mulkini qamrab oluvchi) xos bo'lgan.

Tadbirkorlik (savdo) munosabatlari rivojlanishi barobarida Rim huquqida faqat bitta huquqiy bo'lmagan sub'ektning mavjudligi etarli bo'lmay qoldi.

Bunday model avvalo kreditorlar manfaatlariga va natijada umuman fuqarolik muomilasiga zid bo'lib, uning barqarorligini etarli darajada ta'minlay olmagan. Bu paytga kelib asta-sekin yuridik shaxs tushunchasi ham rivoj topdi. Aynan u shirkatlarning ayrim turlari uchun qo'llanila boshlandi. Oqibatda hozirgi kunda ba'zi bir mualliflar shunday xulosaga keldiki, unga ko'ra Rim huquqida societas atamasi ikki xil ma'noga ega bo'ldi: u yuridik shaxslarni (universitas personarum) va ayni paytda o'z a'zolari orasida umumiy mulkchilik munosabatlarini belgilovchi tasodifiy va shartnomaviy birlashmalarni anglatadi.

I.A.Pokrovskiy Qadimgi Rimda yuridik shaxs tuzilmasi rivojlanishini kuzatib shunday xulosaga keladi: "Rim huquqida yuridik shaxslar o'zining to'liq rivojlanish darajasiga etmagan, holbuki Rim huquqida yuridik shaxs huquqigina yaratilmagan, balki uning asosiy amaliy ifodasi belgilab berilgan: jismoniy shaxsga bog'liq bo'lmagan huquqqa layoqatlilik tushunchalari, sun'iy layoqatlilik usullari va hatto yuridik shaxslarning asosiy turlari (korporatsiya va muassasalar) ishlab chiqilgan. Yangi turga nihoyatda nozik yuridik vosita berilgan, uning yordamida turli-tuman ijtimoiy tuzilmalar fuqarolik jamiyatining normal hayotiga kiritilishi va yangi dunyo undan keng foydalanishi mumkin»[3]. Rim huquqida yuridik shaxs mavjudligini tan olish borasidagi shunga o'xshash fikrlar K.N.Annenkov tomonidan bildirilgan.

N.S. Suvorovning nuqtai nazari yuqoridagilardan farq qilgan. Uning fikricha, Rim huquqi, yuridik shaxslar borligini tan olishdan bosh tortib, ayni paytda muomalada jismoniy shaxslar bilan bir qatorda amal qiluvchi fuqarolik huquqining alohida turi mavjud. Ya'ni, bu o'rinda "personae vice fungi" yoki "privatorum loco habere" deb ataluvchilar ko'zda tutilgan[4]. Shuni qayd etish kerakki, ayrim mualliflar Rim huquqida yuridik shaxslar tan olinishiga yo'l qo'ygani holda, buni shirkatga nisbatan tatbiq etishdan bosh tortgan[5]. I.B.Noviskiy ham shu nuqtai nazarga qo'shiladi, uning fikricha "Rimlik yuristlar ba'zan shirkat mulki haqida so'z yuritsa-da, bunda hali barcha a'zolar mulkidan yirikroq narsa ko'zda tutilgani yo'q[6], G.Dernburg ham shunday xulosaga kelgan[7]. G.F. Shershenevich ham «Rim huquqida faqat shirkat a'zolari o'rtasidagi ichki munosabatlar rivojlanishga ulgurigan degan fikrni ilgari surgan[8]. Rim huquqida shirkatlarning yuridik shaxs sifatida tan olmaslikni K.P. Pobedonossev[9] va A.O. Gordon[10] ta'kidlashgan.

S.N.Muromsev, respublikaning so'nggi asrlarini nazarda tutgan holda, shirkatlarga shunday ta'rif beradi: «umumiy xarid qilish va egalik qilish maqsadida alohida shaxslarning birlashuvi. Shirkatda ko'zda tutilgan egalik qilishning umumiy biron bir yuridik ta'rifi ega bo'lmadi, Shirkat a'zolarining o'zaro munosabatlari shartnomaviy huquq asoslari bilan belgilangan: huquqda shirkat umumiy yaxlitlik deb tushunilmagan, balki shirkat a'zolari bilan alohida munosabatlar ko'zda tutilgan. Yuridik jihatdan shirkat shaxsiy mulkchilikka oid individual huquq va majburiyatlar tushunilgan, va nazarimizda, yuridik shirkat rivojlana olmagan, hozircha u faqat shaxsiy manfaatlar tufayli vujudga kelgan mulkiy munosabat shakllari bilan chegaralangan. Boshqa turdagi qiziqishlar yurisprudensiyani fuqarolik huquqiga yangi tushuncha kiritishga da'vat etgan, unga ko'ra umumiy egalik fuqarolik shakli sifatida ochiq tan olingan. Bu soxta yoki yuridik shaxs tushunchasi bo'lgan»[11]. Shunday holatlar bo'lganki, sub'ekt huquqiga ega bo'lmagan tuzilmalar sifatida tashkil etilgan shirkatlar yuridik shaxs bo'lgan shirkatlarga aylangan. Bunday aylanish V.Elyashevich tomonidan ijara shirkati misolida ko'rsatib berilgan (societas publicanorum).

Bunda e'tibor shunga qaratilganki "asboblal, xizmatchilar, qullar va h.z. shakldagi yirik sarmoyaga egalik zarurati ushbu shirkatlarning u yoki bu darajada ko'p sonli tarkibini nazarda tutsa, boshqa tomondan, ularning davlat

xo'jaligi bilan aloqasi ularning huquqiy layoqatli bo'lishlari uchun etarli bo'lgan causani yaratib bergan. Ijarachilarni birlashtiruvchi tuzilmalarning intilishlari ularning muomalaga kirishlarini osonlashtirgan va soddallashtirgani holda prinsipatning birinchi yuz yilligida amalga oshirilgan»[12].

Rim huquqida shirkatning huquqiy maqomini belgilash bilan bog'liq masalalar asosan uch turga bo'lingan. Birinchisi, bir a'zo boshqalariga nisbatan ko'proq foyda oladigan yoki boshqalarga ko'ra kamroq mablag' sarflaydigan shirkat shartnomasini tuzish mumkinmi? Ushbu savolga berilgan turlicha javoblar orasidan, shirkatning ayrim ishtirokchilar mehnati va faoliyati alohida qimmatga ega deb baholangan holda shunday tartib joriy etilishi mumkin, degan javob keng tarqaldi. Ulushlar nisbatiga oid ikkinchi savolga javob esa - erishilgan bitimda boshqa shart ko'zda tutilmagan bo'lsa, ishtirokchilar ulushining teng bo'lishini tan olishni anglatadi. Shartnomaning mohiyatiga tegishli bo'lgan uchinchi savolga javob shartnomaning shaxsiy xarakteri bilan izchil bog'liq bo'lgan. Bundan nuqtai nazarga ko'ra, shirkatdan chiqish, ayni paytda shirkat a'zosingin vafot etishi shirkatning tugatilishiga olib kelishini ham anglatadi. Bu bilan tegishli tuzilmaning xususiy xarakteri ham ta'kidlanadi.

Yustinian Institutsiyalarining uchinchi kitobida shirkatga XXV titl bag'ishlangan. Unda ko'zda tutilishicha, xususan, mulkni umumlashtirish maqsadida shirkatga kirish barobarida a'zo uchun ma'lum tadbirni amalga oshirish (qullarni, yog', sharob, non va sotib olish va sotish) ham rag'bat bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu manbada keltirilgan novellalar sirasiga alohida a'zo mulkini musodara qilish oqibatida shirkatning tugatilishi imkoniyatini (bu o'rinda ma'lum a'zoning butun mulki musodara qilinishi ko'zda tutilgani qayd etilgan), nafaqat aldov, balki umuman ayb uchun a'zolar o'rtasida javobgarlik tamoyili qo'llanilishini (mutlaq beparvolik va harakatsizlik, umum manfaatlariga o'z manfaatlaridek qarash talabining buzilishini) kiritish mumkin.

Gay Institutsiyalari kabi, Digestlarda mulkni umumlashtirish uchun, shuningdek muayyan tadbir uchun shirkat tuzilishi farqlangan (davlat soliqlarini yig'ish kabi maqsad alohida ajratib ko'rsatilgan). Yustinian Digestlarida favqulodda hollarda ulushlarning tengsizligiga yo'l qo'yilgan (shaxs o'z zimmasiga ko'proq mehnat, ko'nikma yoki ish sarflash majburiyatini o'z zimmasiga olish sharti bilan). Shirkat a'zolari shartnomaning biron bir shartini bajarmagan taqdirda undan chiqish huquqi tan olingan. Ayni paytda a'zo tomonidan yo'l qo'yilgan ayrim buzilishlar tufayli shirkatdan chiqarish imkoniyati ham ko'zda tutilgan. Shirkat faoliyat ko'rsatgan paytda vujudga kelgan qarz majburiyatlarini umumiy mulk hisobidan qoplash zaruriyati maxsus qayd

qilingan. Ushbu manbada Ulpian fikri keltirilgan bo'lib, u «shirkat da'volariga» yo'l qo'yilishi mumkin, deb mulohaza yuritgan. Buning uchun shirkatning o'zi mavjud bo'lishi kerak. Mulk – umumiy mulk ekanligi etarli bo'lmagan, chunki mulkning umumiyliги mutlaqo boshqa asoslar tufayli ham vujudga kelishi mumkin (legat, meros, hadya va h.z.).

Savdo korxonalarining tashkil topishi tashqi munosabatlarga nisbatan ham shirkatning umumiy birligini tan olishga olib keldi.

Bu esa shirkatga nisbatan bildirilgan da'volar uning a'zolari manzillariga emas, idorasi manziliga yo'llanishida ham o'z ifodasini topdi.

Manbalarda Rim huquqida ushbu institutning rivojlanishi haqida boshqa mulohazalar ham bildirilgan. Ushbu guruh mualliflari orasida P.E. Sokolovskiyni qayd etish mumkin. Uning tadqiqotida societas omnium bonorum tushunchasi tubdan qayta baholangan[13]. Chunki, muallifning fikricha, "u o'z ichida kelgusida savdo muassasasi sifatida rivojlanishi mumkin bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar mavjud emas». Bunda muallif shuni ta'kidlaydiki, "Sitseron, maishiy turmushni va shirkatning huquqiy holatini o'rganib, o'zini bu sohada mutaxassis deb bilgani holda biron marotaba societas omnium bonorum ni tilga olmaydi[14]. Bu o'rinda so'z bu kabi savdo munosabatlarining societas omnium bonorum mohiyati – har biriga tegishli bo'lgan mulkning umumiyliги bilan bir biriga zidligi haqida bormoqda. P.E.Sokolovskiy societasni eng avvalo actio pro socie bilan bog'lab (mulkka yo'naltirilgan tavakkalchilik nazarda tutiladi), shirkat a'zolari o'rtasida societas ni ulardan birining irodasiga ko'ra tugallanishini nazarda tutadi. O'z navbatida ushbu da'voning asosi bo'lib barcha a'zolar foydasini ko'zlab tuzilgan mustaqillik xizmat qilishi lozim. Bunday shartnoma a'zolar bor mulklarini umumiy xissaga qo'shguncha tuzilgan. Bunda actio pro socie dan tashqari societas omnium bonorum, shuningdek societas unius rei (umumiy manfaat uchun bitta narsani ajratish), societas publicanorum (ijarachilar shirkati – shartnomaga ko'ra xazinadan o'lpon olish huquqiga ega bo'lganlar) ajratish zarur deb hisoblangan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan huquqiy konstruksiyalar hozirgi kunda shirkat to'g'risidagi zamonaviy tushunchalarga juda yaqin ekanligi ma'lum bo'ldi.

Haqiqatdan ham shirkatlarning vujudga kelishi va ularning shakllanishini o'rganish alohida o'rin egallaydi. Huquqiy konstruksiya sifatida shirkatlarni tarixiy ildizlarini o'rganish respublikamizda oddiy shirkat va yuridik shaxs sifatida to'liq shirkat va kommandit shirkatlar faoliyatini yanada takomillashtirishga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Topildiev V. R. (2013). Rim huquqi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 263.
2. Topildiev V. R. (2013). Rim huquqi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 263.
3. Pokrovskiy I.A. Istoriya rimskogo prava. Pb., 1918. S. 243.
4. Suvorov N.S. Rim huquqi bo'yicha yuridik shaxslar to'g'risida. -M., 1900. S. 1 - 2.
5. Xvostov V.M. Sistema rimskogo prava. M, 1996. 112 - 114 b.
6. Novitskiy I.B. Rimskoe chastnoe pravo: Uchebnik. -M., 1948. 501-b.
7. Dernburg G. O'sha asar. 415-b..
8. Shershenevich G.F. Kurs torgovogo prava. I tom. 287-b..
9. Pobedonossev K.P. Kurs grajdanskogo prava. Chast tretya: Dogovory i obyazatelstva. SPb., 1890.501-b.
10. Gordon A.O. Predstavitelstvo v grajdanskom prave. SPb., 1879. 104-b.
11. Muromsev S.N. Grajdanskoe pravo Drevnego Rima. M., 2003. 595-596-b.
12. Yelyashevich V. Yuqoridagi asar. 407, 409, 431 betlar.
13. Соколовский П.Е. Договор товарищества по римскому праву. -Киев, 1883.
14. Ўша асар., 10 бет.